

Konsumtion, miljö och klimat – historiska erfarenheter och aktuella handlingsmöjligheter

Sverker Sörlin

Förord

Syftet med denna rapport är att ge några infallsvinklar på konsumtionen i samhället ur ett historiskt perspektiv. Bakgrunden är ett seminarium anordnat av Miljömålsberedningen den 23 april 2021 där jag var ombedd att tala under rubriken ”Konsumtion och klimatpåverkan utifrån ett historiskt perspektiv”. Jag blev efter seminariet tillfrågad om jag kunde utveckla min presentation till en skriftlig rapport med i huvudsak samma inriktning. Överenskommelse om en sådan gjordes i juni och undertecknades i juli. Detta är resultatet.

Jag vill tacka professor Karin M. Ekström, Högskolan i Borås, för kommentarer på en tidigare version av manuskriptet.

Sverker Sörlin

Bakgrund och syfte

Tyngdpunkten i rapporten ligger på hur konsumtion uppfattats och diskuterats med en tyngdpunkt på den senare utvecklingen, efter 1900 och alldeles särskilt efter miljö- och klimatfrågornas genombrott under det senaste halvsekle. Jag har inte gjort en samlad beskrivning av konsumtionens klimatpåverkan, men för att förstå betydelsen av denna påverkan det räcker nästan med att konstatera att mycket av den har skett helt nyligen, inom ramen för det som kallats ”den stora accelerationen” efter 1950 (Steffen m. fl. 2004, 2020). Mer än 80 procent av utsläppen från fossila bränslen har tillförts atmosfären sedan 1950 och omkring hälften bara sedan 1990 (EPA 2021). Koldioxiden stannar dessutom i atmosfären mycket lång tid. Konsumtionens betydelse är alltså enorm. Utan den skulle det inte finnas någon klimatfråga.

Ett centralt budskap i denna rapport är att konsumtion i de former och den skala som idag blivit normaliserade i moderna samhällen av Sveriges typ är en historiskt sent uppträdande företeelse som människor lärt sig snabbt och som utsatts för en förhållandevis ringa kritisk granskning i forskning, utbildning och politik. Konsumtionen har tämligen friktionslöst tillåtits skapa destruktiva effekter på klimat och miljö medan utveckling av alternativ användning av samhällets produktivitetsvinster, alltså andra former av konsumtion och tidsanvändning, prioriterats lågt.

Konsumtion i snäv mening – förbrukning av resurser – har i någon mening alltid funnits, men konsumtionen har ägnats ett mer omfattande intresse som historiskt och samtida fenomen ganska nyligen. Intresset återspeglar konsumtionens växande omfattning, men kanske ännu mer dess många uttrycksformer och dess genomgripande effekter och följdverkningar på en rad olika områden som beteende, vanor, ekonomi, medier, reklam, estetik, kultur, arkitektur, samhällsplanering och, det som står i centrum här: miljö och klimat.

Även om det på senare tid förekommit en växande forskning och gjorts försök till åtgärder för att bryta den destruktiva relationen mellan ökad ekonomisk omsättning i samhället och negativa effekter på klimat och miljö så har framgångarna varit måttliga. Ju mer välståndet i ett samhälle växer, och därmed konsumtionen, desto mer problematisk blir denna utveckling.

Konsumtionsbegreppet och konsumtionens storlek

Den konventionella nationalekonomiska definitionen skiljer mellan konsumtion och investeringar. Konsumtion syftar då på alla sådana kostnader som avser varor och tjänster ägnade att slutförbrukas. Övriga kostnader är investeringar. Man skiljer mellan privat konsumtion, där enskilda, hushåll, föreningar etc. svarar för kostnaden, och offentlig konsumtion, där stat, kommun eller region svarar för den. I Sverige var konsumtionen i denna mening år 2019 drygt 3 500 miljarder kronor, eller ca 70 procent av BNP. Investeringarna uppgick samtidigt till närmare 1 300 miljarder. En i Sverige ganska typisk relation mellan konsumtion och investeringar. Konsumtionens

fördelning mellan privat och offentlig brukar i Sverige ha relationen 2:1, så också 2019 då nära 2 300 miljarder var privat och 1 300 miljarder offentlig konsumtion.

Denna korta rapport tar sikte huvudsakligen på den konsumtion som utförs av individer och hushåll, som ju också är huvuddelen av all konsumtion. Konsumtionsbegreppet, utanför nationalräkenskapernas definition, har flera innebörder och ordet cirkulerar i många olika sociala sammanhang där olika sidor av konsumtionen framhävs. Konsumtion är till exempel av avgörande betydelse för klimat och miljö vilket ger begreppet en viss, mer problematisk valör. Konsumtion är också något många människor uppskattar och själva köpandet, att söka efter varor att inhandla, är för många ett nöje och en umgängesform, vilket ger ordet andra, mer positiva valörer. "Offentlig konsumtion" kan leda tankarna till formella och kanske byråkratiska upphandlingar, medan ett uttryck som "personliga inköp" kan uppfattas som en liten och oskyldig sfär av frihet för den enskilde. Att konsumtion av detta slag är åtråvärd har troligen delvis att göra med att den länge var förbehållen de mer välbeställda i samhället. De fattiga hade inte tillgång till de fina saker som de rika kunde köpa. Det är fortfarande så att de rika kan köpa mer än de fattiga. Men det är också så att de rika handlar oftare. Konsumtionen som social aktivitet ökar med stigande inkomst och även med stigande utbildning. Det gäller även besök i shoppingcentra och gallerior (Ekström 2013). Konsumtionens platser är alltså ännu i dag socialt åtskiljande rum.

Den privata konsumtionen kan uppfattas på flera sätt. Begreppet kan avse konsumtion som en mer personlig och kulturell företeelse, närmast knuten till flärd och särskilt s.k. konsumtionsvaror av lättare slag som kläder, musik, accessoarer, men dit kan också räknas bilar, inredning, möbler. Människor och grupper konsumerar olika. Man kan kalla detta för konsumtion som kultur. En bredare definition, som är mest relevant i detta sammanhang, likställer konsumtion med förbrukning i vid mening. Även här spelar förstås inköp en stor roll, men konsumtionsbegreppet syftar då mer på själva resursomsättningen och resursförbrukningen. Konsumtion är, nästan hur man än väljer att tala om den, en företeelse som numera för de flesta pågår mer eller mindre kontinuerligt och konsumtionshandlingar är mycket frekventa och internaliserade i vardagen, på senare tid med en ökning av strömningstjänster och abonnemang som verkligen utgör en form av kontinuerlig konsumtion. Konsumtion är en definierande egenskap hos det samtida samhället som följaktligen ofta kallas ett "konsumtionssamhälle", vilket jämte liknande begrepp, som engelskans *consumerism*, började cirkulera på allvar under efterkrigsdecennierna.

Jag kommer här att använda mig av en vid förståelse av konsumtion. Det kommer att visa sig att konsumtionens drivkrafter i hög grad är kulturella och sociala och att själva konsumtionsarbetet utförs av praktiskt taget alla människor i moderna samhällen. Det finns dock fortfarande vissa typer av förbrukning som knappast fordrar några eller i alla fall mycket små inköp. I exempelvis självhushållsjordbruk, jakt eller fiske är konsumtionshandlingen knuten till resursomsättningen (förtäring, förbrukning) och har förstås ekologiska kostnader och kan påverka klimatet. Men den behöver inte innebära inköp eller ekonomiska transaktioner, även om sådant kan

förekomma för anskaffning av insatsvaror av olika slag. Helt utanför konsumtion i vardaglig mening är det numera omöjligt för människor att leva och den som deltar i penningekonomin har en andel i försörjningsbalansen i ett land vare sig man vill eller inte.

Konsumtion – kortversionen

Här inledningsvis presenterar jag en summerande kortversion av konsumtion – ett slags, medgivet selektivt, signalement – innan jag sedan fördjupar framställningen på konsumtionens betydelse för hållbarhet och klimat, i relation till Parisavtalet och den svenska klimatlagens mål.

I mänsklighetens långa historia är konsumtionen som samhällsföreteelse mest knuten till den moderna tiden, industrialismens och massproduktionens tid. Det hindrar inte att mycket av det som konsumtion i vår tid handlar om har rötter i beteenden, vanor och värderingar som förekommit länge i vissa sociala eliter vilka status gjorde vissa objekt, miljöer, apparitioner och ritualer åtråvärda.

Konsumtion och vad den kan inrymma blir tidigt något inlärt och kulturellt och socialt förmedlat. De konsumtionsmönster som människor har idag har uppstått förhållandevis nyligen, särskilt under 1900-talet och mycket av konsumtionens praktik och dess huvudsakliga institutioner, från snabbköp till shopping malls och gallerior, har utvecklats under de senaste generationerna. Detta lärande brukar kallas konsumtionssocialisation (Slater 1997). Näthandel, som kan vara global och med kunden själv som beställare, är en ännu senare företeelse, låt vara med rötter i priskuranternas och gårdfarihandlarnas långa tradition.

Konsumtionen är extremt snabbväxande. Den är också beroende av ekonomisk tillväxt samtidigt som den bidrar till att generera tillväxt. Svensk BNP har fördubblats sedan mitten av 1990-talet. Konsumtionen är även kopplad till kapitalets historia, särskilt kapitalets expansion. Kapital är rörligare än varor och tjänster och expanderar och kontraherar i andra geografiska mönster. Konsumtionens expansion är också tätt kopplad till billig tillgång på fossila bränslen. Den fossila ekonomin har möjliggjort den enorma tillväxten, särskilt under den Stora Accelerationen, och det är också under denna tid som konsumtionen vuxit dramatiskt.

Konsumtion är vanebildande. Den är också identitetsformerande vilket gör att den på förhållandevis kort tid kommit att framstå som väsentlig för människor som använder konsumtion för att arbeta med sig själva och sin framtoning, roll, självförståelse, dvs. sådana dimensioner som av många människor uppfattas som viktiga i ett samhälle där roller som ges av klass, yrke och social bakgrund inte längre framstår som självklara. Det är dock oklart om det betyder att konsumtionen, utöver det som krävs för livets uppehållande, i någon nämnvärd utsträckning tillgodoser behov. Det beror på hur man uppfattar behovsbegreppet. Privat konsumtion ger olika former av tillfredsställelse och framstår ofta som önskvärd, eller rentav nödvändig, annars skulle den inte utföras, men långtifrån alla former av tillfredsställelse grundas i behov.

Konsumtionen är kraftigt miljö- och klimatpåverkande. Det gäller konsumtionshandlingen som sådan, urvalet av något att konsumera och själva inköpet som kan förutsätta resor, men framförallt den miljö- och klimatpåverkan som är förknippad med varan eller tjänsten såsom insatsvaror, transporter, energi, utsläpp och restprodukter. Olika varor och tjänster påverkar klimatet olika mycket, materiella produkter mer än immateriella tjänster, men även tjänster ger miljö- och klimateffekter. Livscykelanalyser kan i detalj visa hur dessa samband ser ut. Samtidigt, och egendomligt nog, är konsumtionen relativt litet studerad som kulturellt och socialt fenomen, låt vara att en tydlig förbättring skett under de senaste årtiondena. Mycket mer forskning och analysarbete har nedlagts på att utveckla kunskap för att främja och öka konsumtion än på att utveckla metoder för att begränsa och styra konsumtion i riktning mot större hållbarhet.

Konsumtion är omstridd och politiskt svårhanterad. Konsumtion uppfattas gärna som ett centralt framsteg i social utveckling och som något som också kan knytas till frihet eftersom många konsumtionsbeslut kan fattas fritt och självständigt av enskilda individer om de har tillgång till pengar. En större möjlighet och frihet att konsumera vad man vill uppfattas därför som önskvärt och att försöka minska eller politiskt styra dessa möjligheter är det inte lätt att få gehör för. Politiker talar ytterst sällan om en sänkning av konsumtionen som något angeläget. Mycket möda har därför lagts ned på att försöka minska den växande konsumtionens negativa effekter, inte minst på klimat och miljö, utan att för den skull inskränka på konsumtionen som sådan eller på friheten för var och en att utföra den som man vill. Detta är dock mycket svårt, särskilt på kort sikt. Även om miljö- och klimatmärkning av produkter vuxit, är det för konsumenterna svårt att finna miljö- och klimatneutrala alternativ till det givna utbudet och prisskillnaderna kan vara stora. Många varor och tjänster väljs också trots att konsumenten mycket väl vet att klimateffekterna är besvärande; den dramatiskt ökande försäljningen av SUV:ar (se nedan) är ett exempel, flygresor ett annat. Men också en välinformerad och ambitiös konsument i ett land som Sverige lämnar i regel ett stort fotavtryck. Detta blir desto större ju mer pengar man har att konsumera för.

Konsumtion är ojämnt fördelad

Det är alltså värt att hålla i minnet det närmast självklara: att konsumtionens omfattning är starkt korrelerad till inkomst och ekonomiska tillgångar. Den har också ökat snabbt med den globala kapitalismens expansion. Sedan 1900-talets början har BNP i världen ökat med mer än 5 000 procent (exakta beräkningar är svåra bland annat på grund av de stora inslagen av självhushåll vid periodens början). Det kan jämföras med befolkningsökningen som under samma tid varit ca 500 procent, från ca 1,5 till drygt 7,5 miljarder människor. I genomsnitt har alltså "världsmänniskan" blivit tio gånger rikare under ett drygt århundrade. Men de flesta lever på en nivå långt under världsmänniskans genomsnitt, eftersom förhållandevis små grupper förfogar över så stor del av det totala välståndet. I den rikare västvärlden har genomsnittsmedborgaren sålunda blivit 20 till 50 gånger rikare. Också inom de rika

länderna, och även inom många av de s.k. utvecklingsländerna numera, varav flera snabbt blivit avsevärt rikare, är skillnaderna mycket stora och de ökar kontinuerligt. Miljarder människor lever fortfarande i absolut eller relativ fattigdom och konsumerar följaktligen mycket litet.

Även grupper som har mycket stora tillgångar är föremål för kontinuerligt intresse av forskningen, delvis för att de har stor betydelse och för att de fungerar som positiva, eller ibland negativa, förebilder. Enligt sammanställningar som görs årligen av Oxfam disponerar en handfull av världens rikaste personer lika stora ekonomiska tillgångar som den fattigaste halvan av världsbefolkningen. Antalet i denna handfull sjunker för varje år; relationen brukar tolkas som en proxy för de generellt växande ekonomiska klyftorna i världen. År 2016 räckte det med åtta individers tillgångar för att överträffa tillgångarna hos de 3,6 miljarderna fattigaste (Oxfam 2017).

Tillgångarna hos de allra rikaste används inte för ägarnas individuella konsumtion i någon nämnvärd utsträckning, men den personliga konsumtionen hos de rika kan ändå vara avsevärd. Det betyder att dessa privilegierade människor inte bara har fördelen av att vara välförsedda med allt de önskar sig, de tar också för sig oproportionerliga mängder av jordens gemensamma naturtillgångar, sådana som skapats av jorden själv och inte kan kontrolleras av människor. Däribland även utrymmet för upptag av växthusgaser i atmosfären och havet. Det har beräknats att konsumtionen hos den rikaste procenten i USA, cirka 3,5 miljoner människor, ger CO₂-utsläpp på i genomsnitt 318 ton per person och år (Alvaredo et al 2018). Detta är trettio till fyrtio gånger mer än det svenska genomsnittet per person (*inklusive* konsumtionsbaserade utsläpp) och inte mindre än 200 gånger större utsläpp än för genomsnittsinvånaren i den fattigaste halvan av jordens befolkning. Den genomsnittliga svensken släpper ut omkring tio gånger så mycket växthusgaser som den fattigaste halvan av jordens befolkning. Dessa siffror, som bör uppfattas som storleksordningar, säger oss på samma gång något om att det sker något med både individer och samhällen när de blir rika: de belastar miljön och klimatet mer. Så har det varit historiskt och så är det fortfarande.

Konsumtion är också starkt korrelerad med personlig klimatpåverkan och, vilket studier visat under lång tid, ekologiskt fotavtryck. Överlag har välbeställda människor livsstilar – med stora och många hus, omfattande flygresor (numera i enstaka fall även rymdresor), och en stor mängd annan egendom och konsumtion – som ger stora utsläpp och stor miljöpåverkan.

Konsumtionen har länge varit ett område av relevans för hållbarhet och miljö och det har blivit så även för klimat. Vid FN:s miljökonferens i Rio 1992 fick frågan uppmärksamhet och vid den följande Rio+20 i London 2012 antogs tioåriga ramprogram (10 YFP) ”on sustainable consumption and production patterns”. På oräkneliga sätt har konsumtion diskuterats i miljö- och klimatsammanhang eftersom sambanden mellan konsumtion och effekt är så uppenbara och så avgörande. Många enskilda länder har också utformat nationella policier för att reducera negativa sociala och miljömässiga följd effekter av konsumtion. Emellertid har det varit ett stort avstånd mellan deklarerade målsättningar och nationella och internationella

åtaganden å ena sidan och å andra sidan konkreta, mätbara resultat på nationell, lokal och individuell nivå. På få områden inom miljö- och klimatpolitiken har det rått en sådan diskrepans mellan uttalade ambitioner och faktiska åtgärder som när det gäller den privata konsumtionen. Det är mycket svårt att visa på samhällen där den privata konsumtionen inte vuxit när BNP gjort det.

Härkning och *trickle down*

I någon trivial mening har människor alltid "konsumerat" i bemärkelsen förbrukat vissa resurser och använt naturen för sin överlevnad. Lokalt har sådana samhällen kunnat överskrida eller föröda tillgångar på platsen och därför flyttat. Jägar- och samlarsamhällen gjorde så. Även större och mer komplexa samhällen har gått under av självförvårdad överkonsumtion och resursbrist varom det numera finns en stor litteratur (t. ex. Tainter 1988, Diamond 2005). I resursstarka miljöer i agrara samhällen utvecklades konsumtion i den meningen att vissa produkter blev eftertraktade, bland annat sådana som signalerade prestige och makt. Sällsynta metaller fick status, som guld och silver. Under renässansen i Europa utvecklades furstarnas och hovens makt och prestige, liksom kyrkans. En sofistikerad uppvärdering gjordes av byggnader, konst, konstföremål, smycken. Rikedomen växte också genom handel. Aristokratin och hoven runt om i Europa både konkurrerade med och imiterade varandra. Konsumtion fick därmed tidigt drag av ett jämförelsespel, där det inte var den absoluta tillgången på konst, smycken eller skönhet som var avgörande utan den relativa.

Svensk adel bekräftar mönstret (Revera 1984). Aristokratin slösade med lyx och överflöd, och drog sig inte för att skuldsätta sig för att kunna visa sin status. Adeln "levde i en värld av fester, banketter, jakter, fyrverkerier, ringränningar och baletter", skriver Peter Englund. "Festiviteterna slog nya rekord både vad det gällde tid och pengar och utvecklades ibland till rena orgier i mat och dryck. Aristokratin lade ned enorma summor på sina garderober. De vandrade omkring i skyar av siden, spetsar och plymer och alnar av band, pärlstickningar, broderier, smycken och guldgaloner." (Englund 1989, kap. 4)

Ännu var dock konsumtion i denna mening isolerad till små grupper. Lyx och överdåd fick efterhand också ett allt sämre rykte och lyxens status har varierat avsevärt under historien. Under 1700-talet kom den i onåd och viss lyxkonsumtion förbjöds i Sverige, däribland kaffe och te. Det finns flera teorier om hur konsumtion blev mer allmän och legitim. Uppvärderingen av konsumtion och ägande i de breda lagren verkar ha haft en klangbotten i protestantisk religion som kunde tolkas så att framgång i samhället vittnade om gudomlig kallelse till frälsning. Den som samlade ihop stora personliga tillgångar visade också flit och förmåga som var kristliga dygder. Att vara rik, och att visa det, blev på så sätt också en dygd och ett sätt att visa för omvärlden att man var utkorad.

Men också en växande tro på den enskilda individens skapande kraft spelade in. Fabrikören var en person som förmådde avläsa människors önskemål och tillfredsställa dem och just detta samspel mellan producenter, handlare och

konsumenter var det som drev en ekonomi framåt. Konsumtionen blev på det sättet lika viktig som de tekniska och vetenskapliga uppfinningar som kunde göra produktionen effektivare. Tanken lever kvar i vår tid i förhoppningen om att konsumentmarknader genom efterfrågan på hållbara varor och tjänster ska driva producenterna och tekniken framför sig och på så sätt alstra inte bara ekonomisk tillväxt utan även hållbarhet genom en intensifiering av konsumtionen och en successiv höjning av varornas värdeinnehåll.

Det finns ett drag av härmning i konsumtion som de flesta känner igen. Vad dessa exempel visar är att sådana processer har utvecklats över lång tid. Konsumtion kan användas för att skapa igenkänning och konformitet lika väl som den kan uttrycka individualitet och det man äger kan uppfattas som en utvidgning av den egna personen, vad som kallats "the extended self" (Belk 1988). Nyheter och innovationer efterhärmnas och jakten på "det nya", hur gåtfull denna novitet än kan förefalla, har uppfattats som en av konsumtionens viktiga drivkrafter (Campbell 2015). Det rådde länge en föreställning om att det var de övre klassernas kultur och vanor som sipprade nedåt i samhällspyramiden. "Trickle down" och "gesunkenes Kulturgut" är uttryck som använts för att beskriva fenomenet. Trickle down har också blivit ett argument för att minska progressiviteten i skatteskalorna och sänka skatten för höginkomsttagare. Idén är att konsumtionen hos de rika, bland annat just genom sin inriktning på lyx och avancerad konsumtion, driver upp aktiviteten i ekonomin, stimulerar innovation och så småningom ökar konsumtionen också hos dem lägre ner. Den har blivit hårt kritiserad i ny forskning som pekar på att teorin har svagt empiriskt stöd och inte ökar varken sysselsättningen eller tillväxten och inte heller minskar ojämlikheten (Piketty 2014, Hope & Limberg 2020). Forskning om mode, estetik och konsumtion har dessutom visat att stillån och noviteter ofta kommit från minoriteter och subkulturer, alltså "nedifrån" i samhället och vandrat "uppåt".

Konsumenten uppstår

Från att knappt ha existerat som självständig social kategori före den industriella revolutionen växte konsumenten fram som en social figur under 1700-talet. De rika gick i spetsen för denna utveckling. Brittiska historiker som undersökt fenomenet har uttryckt det så: "Attempts to promote new fashions, harness the 'propulsive power of envy', and boost sales multiplied in Britain in the late 18th Century. Here began the 'slow unleashing of the acquisitive instincts', when the pursuit of opulence and display first extended beyond the very rich." (McKendrick, Brewer & Plumb 1982) Av citatet framgår att konsumtionen knöts i hög grad till känslor och instinkter som uppfattades som låga: själviskhet, avundsjuka, habegär, bekräftelselystnad. Konsumenten är alltså tidigt en gestalt som väcker ambivalenta reaktioner. Konsumenten och konsumtionen driver ekonomin och medverkar till innovation, men konsumtionen frisläpper också vulgära och skadliga impulser hos människor.

Vissa sociala miljöer blev konsumentens hemvist. Dessa fanns företrädesvis i städerna och lockade relativt välbeställda grupper. Allra främst var varuhusen och de tidiga *arcades* eller gallerierna, som började växa fram under

1800-talet. I dessa konsumtionens moderna miljöer ökade varornas mångfald hela tiden, med en tyngdpunkt på de mer dyrbara och exklusiva produkterna. Dessa byggnader blev också de verkliga templan i det "empire of things" som den moderna konsumtionen kallats (Trentmann 2016).

Att tala om imperium är befogat även av andra skäl. Konsumtionen var djupt beroende av handel. Exotiska varor som rest långväga, från kolonierna på andra sidan haven, fick en särskilt status, delvis en reflex av deras tidigare status som samlarobjekt (Findlen 1994). Att kontrollera resurser i tid och rum och kunna visa denna kontroll genom sin konsumtion gav prestige, ett materiellt drag i konsumtionens kulturella logik som bestått över tid, inte minst i det långväga resandet. Den som kontrollerar energi och materialitet signalerar makt och världsvana. Men en mycket stor andel av konsumtionsökningen skedde inom helt vardagliga områden som enkel heminredning, husgeråd, detaljer för hemsömnad (Campbell 1987). Även tjänster erbjöds i allt rikare mått. Restaurangliv och resor växte i symbios och gav prestige (Pring 2019). Upplevelser, som var för sig kan ha måttliga miljökostnader, knöts på så sätt till resande, vars avtryck kan vara betydande, särskilt om de företas med jetflyg.

"Konsumenten" flyttade sitt intresse fortlöpande mellan dessa olika tjänster och varor och ingick därmed i forrådet av den moderna människotyp som kunde forma sin identitet, utveckla och höja sin status. Denna moderna människa förknippades med och rörde sig i staden. Hon, eller han – här var det verkligen fråga om båda könen – kunde inte helt och hållet definieras genom sin tillhörighet till en bestämd kategori eller ett stånd, utan utgjorde en social typ präglad av en viss rörlighet och föränderlighet. Konsumtionen ingick som ett redskap i denna självformering, trots sin tidiga stereotypi och rikriktning med massproducerade fabriksvaror och moden som standardiserade människor till bärare av "årets färg" eller bestämda kjollängder. Även om det efterhand alltså blev miljontals människor som på detta sätt snarare kollektiverades ökade ändå deras frihet att "individualiseras". De formade därmed nya sociala kategorier och detta kunde ske på en relativt kort tid. Detta ska jämföras med de mer trögrörliga sociala positioner som människor förut ingick i. Kreativ konsumtion sågs inte välvilligt och det medgavs ibland inte att man klädde sig avvikande, "över sitt stånd", eller innehade viss egendom. Konsumtionen ingår på dessa olika sätt i framväxten av en modern individualism.

Konsumtionsideologin och dess tidiga kritiker

Vid början av 1900-talet, då ännu en majoritet av Europas befolkning levde på landsbygden och direkt eller indirekt arbetade med jordbruk, var "konsumenten" som social typ alltså redan välbekant. På 1920-talet slog begreppet igenom på bred front. Konsumtionen blev nu föremål för ett allt större intresse, i huvudsak för att öka den och framhålla dessa förtjänster. I USA blir konsumtionen och dess utbredning tidigt ett starkt inslag i den nationella framgångsberättelsen. USA uppfattade sig själv som ett slags världsledare i konsumtion. Det gällde även världen i övrigt där man i

allmänhet erkände USA som inte bara en ledare utan även en förebild. Det var särskilt konsumtionen i de bredare folklagen där USA uppfattades som en förnyare, medan bilden av Europa var att man där utvecklat en mer avancerad elitkonsumtion inom mode, textil, möbler, restaurang och hotell.

Det amerikanska ledarskapet gällde inte minst forskning och utvecklandet av olika tekniker och metoder för att stimulera och underlätta konsumtion. Ett annat område var utformningen av olika psykologiska och ideologiska föreställningar om vad konsumtion var bra för och hur den kunde motiveras och legitimeras. Skolor för handel och reklam, liksom akademiska handelshögskolor, grundades vid denna tid i snabb takt i USA, dit en aspirerande europeisk affärselit började bege sig för högre studier under mellankrigstiden. Sveriges första handelshögskola grundades i Stockholm 1909 med familjen Wallenberg som huvudfinansiär. Handelshögskolorna, och ämnen som företagsekonomi, psykologi, marknadsföring med flera, inriktade sig på att studera hur företag kan utveckla konsumtion och på det sättet bli mer framgångsrika.

Det förekom viss kritik av denna verksamhet i samtiden. Men den tidiga kritiken blir inte särskilt omfattande. I varje fall förmår den inte nämnvärt påverka, än mindre hejda konsumtionen eller konsumtionsideologin, alltså den positiva värderingen av konsumtion. En tillbakahållande faktor var att den politiska vänstern, som hade kritik mot kapitalismen som en central politisk idé, hade svårt att vara motståndare till konsumtion. Dess sociala bas, som länge främst var arbetare, lägre medelklass och rent allmänt mindre välbeställda grupper skulle ha svårt att förstå om deras politiska företrädare tyckte att de borde konsumera mindre när samtidigt de högre sociala klasserna levde på stor fot. Istället försökte partier för arbetare och mindre jordbrukare rikta in sig på att ändra konsumtionens former exempelvis genom konsumentkooperation och, fast mer i södra Europa, producentkollektiv. Om ägandet skulle övergå i folkets eller statens regi, socialisternas mål, skulle det fördenskull inte leda till att konsumtionen borde minska, snarare tvärtom: den skulle kunna öka ytterligare när ekonomins alla krafter kunde frigöras. Framförallt skulle större konsumtion bli tillgänglig för folkflertalet och inte bara förbehållas de rika. En socialistisk framtid kännetecknades av överflöd, eller i alla fall välstånd och välfärd, inte av knapphet. Och de som konsumerade kunde få ökad makt, om de organiserade sin konsumtion tillsammans för att påverka.

Det fanns med andra ord få ideologiska motiv att reducera konsumtionen. Kritiken kom istället från andra håll och riktades inte minst mot den utbredda lyxen och överkonsumtionen hos överklassen. En sådan kritik formulerades pregnantly av ekonomen och sociologen Thorstein Veblen i *A Theory of the Leisure Class* (1899). I detta klassiska arbete knöts konsumtionen till fåfänga, lättja, världsfrånvärd sysslolöshet, men framförallt till status. I Veblens analys var den avancerade konsumtionens syfte att vara just *conspicuous*, alltså iögonfallande och väcka beundran och avundsjuka. Självt föraktade Veblen denna konsumtion, som han knöt till egoism och ansvarslöshet. En klangbotten i denna konsumtionskritik fanns trots allt i den socialistiska traditionen. Ökat välstånd måste inte växlas in enbart i konsumtion. Karl Marx hade föreslagit att i ett framtida tillstånd borde fritiden öka

på bekostnad av arbetstiden och åtta timmars arbetsdag var länge ett krav från arbetarrörelsen. Effektivitet var alltså bra om den på sikt ledde till att ett högre syfte med människors liv kunde förverkligas. Tanken har återkommit i anarkistisk tradition och på senare tid förekommer den i den s.k. degrowth-rörelsen och skymtar i gröna och vänsterpartiers önskemål om kortare arbetsdag.

En annan tidig kritiker av riktninglös konsumtionsökning var den liberale filosofen och ekonomiske tänkaren John Stuart Mill, som redan vid mitten av 1800-talet formulerade en idé om ett framtida önskvärt tillstånd då ekonomins omfattning inte längre behövde och inte heller borde växa mer. Detta "stationary state" låg redan inom räckhåll, ansåg han, och var avgjort att föredra framför det ovärdiga tillstånd som den ohejdade kapitalismen skapade, "trampling, crushing, elbowing and treading on each other's heels ... the disagreeable symptoms of one of the phases of industrial progress" (cit. i Higgs 2014: 70). Männskligheten kunde bättre än så, ansåg Mill.

Materiell välståndsökning kunde således ha en politiskt formulerad gräns. Men till den var det ännu långt. Kritik mot konsumtion av ekologiska skäl eller det vi idag skulle kalla miljöskäl förekom nästan inte alls under 1900-talets första årtionden, även om det fanns embryon till en sådan som inslag i en bredare civilisationskritik.

Konsumtionen stimuleras med vetenskapliga metoder

Under mellankrigstiden utvecklades en alltmer sofistikerad kunskap om hur konsumtionen kunde stärkas, främjas och framförallt expandera. I stort sett alla producerande företag, liksom den växande mängden butiker, varuhus, postorderfirmor och andra som förmedlade varor gillade dessa ambitioner. Medveten, aktiv och växande konsumtion var ett sätt för samhället att utvecklas. Problemet var snarast att de vanliga människorna, de blivande, eftertraktade "konsumenterna" ännu inte riktigt visste om att de var konsumenter och vilken viktig samhällsuppgift de kunde tänkas ha i denna roll. Mycket tonvikt lades därför på konsumtionspropaganda eller vad som kom att kallas "reklam", ett ord vars användning i svenskan expanderade kraftigt under 1900-talets första årtionden (tidiga belägg finns från 1860-talet, se SAOB "reklam").

Reklamen hade en lång historia, men som ett ganska beskedligt fenomen. Nu växte den och blev snabbt både sofistikerad, smart och beräknande. Nyckeln för att förmå människor att konsumera mer var att inte eftersträva eller bejaka deras tillfredsställelse utan att tvärtom underblåsa och förstärka deras brist på tillfredsställelse. *Consumer satisfaction* var förstås viktig för att kunden skulle återkomma till butiken eller tillverkaren. Men tillfredsställelsen fick bara vara tillfällig. Därför utvecklades systematiskt i reklam och marknadsföring sätt att hos konsumenten skapa en oro över att det som just inhandlats i själva verket snart måste bytas, mot en ny modell eller färg, eller att nya tillägg borde göras i repertoaren av varor eller tjänster som man ägde eller använde (Higgs 2014).

Charles Kettering, chef för General Motors Research Laboratories, förklarade att det var viktigt att, som han uttryckte det, "keep the consumer dissatisfied". Själva idén om framsteg förändrades på så sätt. Eftersom världen är dynamisk och aldrig stannar av, gäller det att hela tiden byta produkt, tjänst, modell (cit. i Higgs 2014). Framsteg handlar inte om ett slutmål, av det slag som John Stuart Mill tänkte sig, i viss likhet med socialistiska tänkare som Marx, alltså en lagom välförsedd utopi av mänsklig sammanlevnad, utan om en ständigt växande omsättning, en form av pågående evolution där vem som helst kan göra sig gällande, bara man kan konkurrera med något som kan locka köpare. Men samtidigt en evolution där heller ingen kunde ställa sig utanför, oavsett vart den bar hän.

På detta sätt fick den allt snabbare varuomsättningen ett drag av oundviklighet och konsumtionen blev alltmer nödvändig för att hålla igång detta kolossala maskineri, som inte bara var ekonomiskt utan samhällsligt i en vidare mening eftersom växande delar av arbetskraften var sysselsatt med att tillverka, distribuera och sälja det som producerades. Längre in på mellankrigstiden och med accelererande takt efter andra världskriget framstod denna utveckling som mer eller mindre självklar. Vad som skedde om efterfrågan avstannade visades inte minst av den stora börskraschen 1929 och den följande mycket djupa krisen som i många länder ledde till omfattande arbetslöshet. Konsumtion höll hjulen igång och gav människor en inkomst, oavsett vad konsumtionen bestod av. Bland annat därför, men också för att den framstod som attraktiv, borde konsumtionen uppmuntras.

President Herbert Hoover tillsatte en Committee on Recent Economic Changes som 1929, i skuggan av den begynnande depressionen, mycket riktigt pekade på konsumtionen som en lösning. Han ville se "the expansibility of human wants and desires", "on a grand scale". Han hyllade vad han kallade en "almost insatiable appetite for goods and services". Framför oss, utropade han, ligger "a boundless field ... new wants that make way endlessly for newer wants, as fast as they are satisfied" (cit. Higgs 2014:72). Marknadsföraren Earnest Elmo Calkins ansåg 1932 att "consumer engineering", som han kallade det, ännu hårdare måste inriktas på slutlig förbrukning av varor, inte bara användning, "of goods we now merely use" (Higgs 2014). Bara så kunde efterfrågan driva expansion och bidra till att lösa krisen.

Det var fortfarande oklart hur ett modernt "konsumtionssamhälle" – ordet växer fram successivt under 1900-talet, huvudsakligen från konsumtionskritiskt håll – skulle te sig, men att de mest moderna länderna, som USA, var på väg dit tycktes klart. Konsumtionen som krislösare hade i alla händelser en tidig formulering under depressionen. Liknande ord hördes från Hoovers sentida efterföljare George W. Bush under den kris som följde på terrorattacken den 11 september 2001. Konsumtion kan även vara patriotisk.

Konsumtionsideologins kulmen

Marknadsföringens egna experter var hängivna förespråkare för en ständigt accelererande konsumtion, och när alla ekonomiska kurvor började peka uppåt i början av 1950-talet stärktes deras övertygelse om att de stod för en viktig insikt om

det moderna samhället. Victor Lebow, en av dessa experter förklarade att konsumtionen var helt central för ekonomin. "Our enormously productive economy demands that we make consumption our way of life, that we convert the buying and use of goods into rituals, that we seek our spiritual satisfaction, our ego satisfaction, in consumption.... We need things consumed, burned up, replaced and discarded at an ever-accelerating rate." (Lebow 1955)

Lebows uttalande är drastiskt och långtgående (och ofta citerat), men speglar en grundläggande hållning hos konsumtionens chefsideologer vid denna tid. På samma tema talade John Bugas 1955, en av cheferna för Ford Motor Company. Bugas omfamnade ordet *consumerism*, som han ansåg borde ersätta "kapitalism" som beteckning på den amerikanska ekonomin. "The term *consumerism* would pin the tag where it actually belongs – on Mr. Consumer, the real boss and beneficiary of the American system. It would pull the rug right out from under our unfriendly critics who have blasted away so long and loud at capitalism. Somehow, I just can't picture them shouting: 'Down with the consumers!'" (Higgs 2014).

Några år senare publicerade ekonomen Walt Rostow sitt bekanta arbete, *Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (1960). Undertiteln är intressant. Boken tillkom under en het fas av det kalla kriget och Rostow såg ekonomisk utveckling som ett sätt att vinna detta krig mot kommunismen. Det högsta stadiet i utvecklingen, uppnått först i USA och sedan bara i ett fåtal länder, kallade han "the stage of high mass-consumption". I ett samhälle präglad av sådan masskonsumtion hos stora delar av befolkningen kunde kommunismens budskap helt enkelt inte vinna något gehör, ansåg Rostow. Konsumtionen skulle, genom sin förmåga att tillfredsställa människors önskemål, utan uppehåll, innebära en form av historiens slut, en smula i analogi med den idé om historiens slut som Francis Fukuyama skulle formulera några årtionden senare i samband med Berlinmurens fall och det kalla krigets upplösning (även om Fukuyama framförallt var upptagen med frihetens betydelse, inte konsumtionens).

Den proaktiva konsumtionsideologin, som då redan hade utvecklats under ett halvsekel, når vid denna tid, omkring 1960, en verklig höjdpunkt. Som vi ser har konsumtionen då redan fått ett brett genomslag de facto. Den ökar i stora delar av världen. Masskonsumtion finns redan, exempelvis i USA, och tycks vara i annalkande i många fler länder. Vi ser också att argumenten för konsumtion utvecklas i flera riktningar. Konsumtion förknippas med ekonomisk stabilitet och framstår som en nödvändighet i ett fritt samhälles utveckling. Den tillfredsställer omfattande "behov" och ger "tillfredsställelse". Inget av dessa begrepp penetreras emellertid på något fullödigt sätt inom konsumtionsfrämjarnas egna led, det sker inom andra kunskapsfält som filosofi, sociologi, psykologi. Inom konsumtionsfältet var begreppen huvudsakligen instrumentellt tillämpade och tillhörde i allmänhet inte fältets kärnområden. I disciplinerna hade heller inte konsumtionsfrämjande forskning det största anseendet. Den norske matematikern, sedermera freds- och konfliktforskaren med världsrykte, Johan Galtung, kallade på 1950-talet marknadsundersökningar för "pyjamassociologi". I uttalandet låg att de uppgifter som efterfrågades blev triviala och underordnades kommersiella beställare. Att

fastställa hur en pyjamas skulle se ut för att tillfredsställa konsumenterna så att beställaren därför skulle kunna sälja fler var en ovärdig uppgift för forskare, ansåg Galtung, och borde i varje fall inte kallas forskning.

Konsumtion talade till känslor. Den kunde användas som ett skäl för människor att arbeta mer och hårdare för att öka sina inkomster vilket skänkte både enskilda individer och hela samhällen mening och samhällets utveckling en riktning. Konsumtionen ökade, hand i hand med den ekonomiska tillväxten, ett begrepp som slog igenom på allvar både i den vetenskapliga litteraturen och i den politiska debatten under 1950-talet (Friman 2002, Schmeltzer 2016). Konsumtionen kunde motverka kriser, den kunde vara patriotisk. Den kunde vara en faktor i det geopolitiska spelet och rentav vinna krig. I krig förväntades medborgarna gynna det egna landets produkter. Under det första världskrigets mobilisering avstod brittiska kvinnor från att köpa de skönare och vackrare franska underkläder till förmån för brittisk ull som de i sin patriotism nu fick bära närmast huden (Strachan 2001).

Konsumtion var vida mer än vad ordet, förbrukning, stod för. I själva verket är det kanske det allra intressantaste med 1900-talets konsumtionsrevolution, sedd från 2020-talets horisont: att den länge i så ringa utsträckning omtalades som just drivkraften i en mer grundläggande förbrukning – av luft, mark, vatten, människor, hälsa, mineraler. Konsumtionskritiken handlade om moral, etik, hur människor borde leva och använda sin tid och sina tillgångar. Den var samhällspolitisk och värdebaserad, men den var inte miljö- och klimatpolitisk. En hel domän av argument låg därför i stort sett outnyttjad.

En konsumtionskritik tar form

Konsumtionen har fortsatt växa under de sextio år som gått sedan Rostows manifest. Nya argumentationslinjer till förmån för ökad konsumtion har framförts sedan dess, och nya varianter på de gamla. Men omkring 1960 börjar också en mer utvecklad konsumtionskritik höras.

Den var inte ny; i någon mening är kritiken mot den lika gammal som konsumtionen själv. Den tidigmoderna lyxkonsumtionen hos adeln, som vi såg ovan, men också den senmedeltida hos påvekyrkan mötte våldsamt kritik. Martin Luther skulle på sätt och vis kunna ses som konsumtionskritikens förste store apostel och hela reformationen som ett angrepp på konsumtion i form av lyx, överdåd och utanverk. Men det vore samtidigt missvisande. Luther, lika litet som de andra reformatörerna, hade ingen genomförd konsumtionskritik och egentligen inte heller de som klandrade adelns privilegiestyrd och delvis pliktbaserade lyx med dyra kläder och palats (som de ofta förköpte sig på). Deras kritik var religiöst betingad. Katolska kyrkan hade i Luthers ögon förfallit i andlig mening genom att ge fritt utlopp åt lasterna och sätta det materiella i högsätet. Framförallt var kritiken moralisk. Konsumtionen vände uppmärksamheten mot fel saker, den fördärvade det sunda och undergrävde den andliga gemenskapen.

Konsumtionen som förbrukning, alltså ordets egentliga kärna, väckte inte mycket misshag. Få tänkte på att konsumtionen dränerade känsliga marker och

förstörde sjöar och förgifta vattendrag. Ibland utbröt lokal oro över att vissa resurser kunde ta slut, i vårt land exempelvis debatten om skogsbristen på 1700-talet som bland annat ledde till att kakelugnarna effektiviserades (Lindqvist 1984). Dyrbar import, däribland av lyxvaror för konsumtion, kritiserades för att den undergrävde statsfinanserna, innan genombrottet för frihandeln under 1800-talet tonade ned detta slags klagan.

Under 1800-talet började det visserligen dyka upp skrifter som på ett mer sammanhängande sätt beskriver förändringar i landskap och natur till följd av avskogning, överbetning, industrialisering av floder, erosion. Ett exempel var den amerikanske diplomaten George Perkins Marsh stora arbete *Man and Nature* (1864) som skildrade Europa som alltigenom omvandlat av människor, på gott och ont. Skrifter som problematiserar konsekvenserna för naturen av mänskliga handlingar, blir allt vanligare ju längre in på 1900-talet vi kommer. Men kopplingen till konsumtionen görs bara sällan. Marsh gör den till exempel inte. Och den kritiska litteraturen mot skogsskövling och mot *boom-and-bust* i gruvnäringen eller mot förödelsen som pågick i de europeiska kolonierna kopplades företrädesvis till produktionen, där förvisso själva förstörelseverket ägde rum. Att en viktig, ja, helt central drivkraft låg i konsumtionen fick inte samma uppmärksamhet.

Miljön uppstår – och drabbas av konsumtion

Ett par år efter Rostows *Stages of Economic Growth* fick emellertid en marinbiolog och skribent tag just i detta argument och lyckades använda det på ett suggestivt sätt i en bok som skulle läsas av tiotals miljoner människor världen över, och först och mest i USA. Bokens författare var inte den första som skrev om farorna med giftiga substanser i naturen. Men hon hade insett att det var mycket effektivare att skriva om de enskilda människorna och inte bara om insektsgifternas tillverkare i industrin.

”There once was a town in the heart of America.” Boken började där amerikanerna bodde, i deras mytiska småstad, dyrkad av varje sann amerikan. Där hade fåglarna tystnat. Barn som var ute och lekte föll plötsligt omkull, döda. Hur gick det till? Var det någon magisk kraft? Var det en okänd fiende? Nej, det var inget av allt detta. ”The people had done it themselves.”

Så inleds Rachel Carsons bok *Tyst vår*, som utkom 1962 och på svenska året därpå. Det var, också, en bok om konsumtionens enorma kraft att föröda och förgöra. Amerikanerna köpte gifterna för egna pengar. De använde DDT i den egna trädgården. De hade fått tag på det i butiken därhemma. De var stolta över vad de gjorde för att bekämpa insekterna så att växterna kunde leva. Men den död som de framkallade stannade inte där. Det var deras eget land, dess vilda djur, och ytterst sig själva som de förgiftade. Naturens känsliga samband rubbades – av konsumtion. Vanliga människor hade konsumerat ingenjörernas, reklamens och försäljarnas nya produkter och därmed bidragit till förstörelsen. Poängen görs på bokens första sida. I fortsättningen är det huvudsakligen kemiindustrin, producenterna, som står i centrum. För det var kemikalierna som gjorde arbetet, så snart de lämnat

förpackningen och landat på träd och på ängar. Konsumtionens betydelse för miljön, för att inte tala om klimatet, var ännu i sin linda. Men den började skymta.

En viktig bok i den svenska debatten blev Elin Wägners *Väckarklocka* (1941). Likaså den bok hon gav ut året innan tillsammans med Elisabet Tamm, *Fred med jorden* (1940). Elin Wägner skildrade i dessa böcker ett enkelhetsideal med husmanskost och odling efter lokala och traditionella riktlinjer, med naturlig gödsel och känsla för landskapet. Det rådde beredskapstid och ransonering. Enkelhet och närhet var påbudna och konsumtionsutbudet begränsat. Men Wägner såg alltså möjligheter i denna ordning. Istället för att lägga massor av tid på att skaffa sig råd till det dyra och komplicerade kunde man odla vänskap och gemenskap i det lilla, en idé som återkommit i senare konsumtionskritik. Däremot hade hon, liksom andra som närmade sig dessa frågor under mellankrigstiden, inte så mycket vetenskap att stödja sig på. Visst förekom resurskriser och naturförstörelse, i USA exempelvis den stora erosionskrisen, the Dust Bowl, på 1930-talet (Worster 1979). Ett urgammalt tema i diskussionen var också jordens utarmning till följd av ensidig odling och överutnyttjande. Men kopplingen mellan sådana hemsökelse och den växande konsumtionen förblev i stort sett oartikulerad.

Under efterkrigstiden skedde ett genombrott för det som då alltmer började kallas "miljön". Ordet var inte nytt, men det fick en ny innebörd. Miljön var inte längre bara en yttre faktor som påverkade människorna och kulturen. Den var också en sårbar omgivning som en växande mänsklighet med växande aktiviteter utsatte för allt större påfrestningar (Warde m. fl. 2018). Redan 1948 skrev den amerikanske biologen Fairfield Osborn i en bok med titeln *The Plundered Planet* att människan är en påverkanskraft av "geologiska proportioner".

Ekologen William Vogt publicerade samma år vad som skulle bli en internationell bestseller med titeln *Road to Survival*. Här utpekades överfiske, avskogning, erosion, industriella föroreningar ut som viktiga orsaker, alltså det som skedde på produktionssidan av ekonomin. Och framförallt befolkningstillväxten, som Vogt ansåg vara själva motorn bakom den stora förstörelsen av jorden och hoten mot vår långsiktiga överlevnad. Konsumtionen spelade en mindre roll också hos Vogt. Men den började dock skymta i marginalen. Vogt, vars bok gick ut i femton miljoner exemplar på ett dussintal språk, talade om ansvar, om nödvändigheten av att mänskligheten valde en ny kurs. Implicit inkluderade han då konsumtionen, omsättning av varor och tjänster med skadliga effekter. Men hans huvudmotståndare blev alltså befolkningstillväxten och sin fortsatta karriär under 1950-talet ägnade han helt och hållet åt att försöka nedbringa födelsetalen, särskilt i utvecklingsländerna.

Det uppstod också under efterkrigsdecennierna en mer utförd kritik mot masskonsumtionen som ideologi och de experter som försåg den med argument. I Sverige utkom Sven Lindqvists pamflett *Reklamen är livsfarlig* (1957). Den mötte intensivt motstånd i debatten; vilket mött de allra flesta som föreslagit inskränkningar i vad som uppfattats som den självklara friheten att producera och konsumera och därmed även propagera för konsumtion. Mycket omtalad blev Vance Packards bok *The Waste Makers* (1960), liksom hans tidigare *The Hidden Persuaders* (1957). Under de följande åren kom Packard med ytterligare böcker på

liknande teman. Hans kritik var främst riktad mot konsumtionsetablissemang. Till en början huvudsakligen mot vad han uppfattade som manipulörer inom marknadsföring och propaganda, men efterhand också mot konsumtionen som livsstil och dess demoraliserande inverkan. Han beskrev hur den fördärvade den amerikanska nationen, och han talade om varornas låga kvalitet, reklamens lögn, de lömska försäljningsmetoderna och varornas ”planned obsolescence”, alltså deras inbyggda åldrande, en kritik som fortfarande är vanlig och nyligen riktats mot de frekventa uppdateringarna av elektronikprodukter och mobiltelefoner (Campbell 2015). Packard intresserade sig huvudsakligen för konsumtionens skadliga inverkan på nationen och dess medborgare, men han talade också om hur konsumtionen skadade naturen och förslösade dess resurser. Som titeln, *The Waste Makers*, antyder var han också medveten om att konsumtionen alstrade stora mängder avfall.

Packards böcker fick stort inflytande och det har gjorts gällande att det var debatten om hans böcker i kring 1960 som gjorde att ordet ”consumerism” började bli negativt laddat. Andra konsumtions skeptiker, exempelvis ekonomen John Kenneth Galbraith (1958), hade observerat att konsumtionsökningen, liksom den ekonomiska tillväxten, låg på nivåer som om de fortsatte skulle uppsluka alla jordens resurser. Konsumtionen är ”the ultimate source of the problem”, alltså problemets yttersta orsak, fastställde Galbraith 1958. Om den fortsätter att växa, kommer den inte en dag att behöva begränsas? Just den frågan kallade han dock ”den förbjudna frågan”. Konsumtionen var helig, den fick inte ifrågasättas. Vilket han alltså ändå gjorde. Och så snart detta sätt att tänka introducerats gick det inte att stoppa. Det återkom i olika skepnader och ledde även till kritik mot den ekonomiska tillväxten som förstås var tätt sammanflätad med konsumtionen.

När varor blev faror

Under 1960- och 1970-talen fortsatte denna kritik som en sidoström i samhällsdebatten. I Sverige uppstod en kritisk diskussion om det som kallades ”slit & släng”. Och Packards kritikpanorama följde i en lång rad länder i olika varianter. Efterhand blev också miljön, som blev ett växande tema i debatten, en del av konsumtionskritiken. En tidig röst i 1960-talets svenska debatt var DN-journalisten Barbro Soller, som betecknande nog hade sitt fokus på konsumentfrågor. Hon kritiserade miljögifternas inverkan på matens kvalitet och uppmärksammade bland annat hur konsumtion av fisk från Östersjön och vanliga svenska ägg kunde påverka folkhälsan.

Den allra tidigaste klimatdebatten som under 1950-talet börjat uppmärksamma koldioxidens betydelse för klimatet hade också ett indirekt konsumtionstema. Det var ju konsumtionen av de fossila bränslena, för uppvärmning, transporter, jordbruk och industri som skapade utsläppen av koldioxiden som möjligen – frågan var då ännu inte avgjord – kunde leda till en uppvärmning av atmosfären. Bilisten vid bensinpumpen och villaägaren med sin oljepanna var inte bara konsumenter, de deltog också i den växande uppvärmningen av hela jorden. Var det försvarbart? Tanken for förbi då och då i debatten, men den

uppfattades länge som mest hypotetisk och ville inte riktigt fästa. När de första rapporterna om koldioxidutsläppen i atmosfären dök upp i svenska medier ett stycke in på 1950-talet var det i hurtiga ordalag. ”Det är kolsyran som gör’et” skrev *Aftonbladet* 14 mars 1954. Artikelns rubrik var: ”Det var kallare förr – läs här om klimatförbättringen”.

Miljön fick under åren kring 1970 ett stort genombrott i många länder, en ”grön vändning” som historisk forskning alltmer börjat klarlägga (för Sverige, se Larsson Heidenblad 2021). Konsumtionen blev under dessa miljöns genombrottsår en fråga, på flera sätt. Ett spår ledde mot att säkra att konsumtionen skulle bli säker och riskfri, dvs. att skadliga ämnen skulle minskas eller förbjudas och varor bli säkrare att förbruka och hantera. Ett annat spår ledde i riktning mot att insatsvaror skulle vara godkända, certifierade och alltså inte växa i nationalparker eller vara utrotningshotade. Ett tredje kretsade kring livsstilsfaktorer och personliga val, ett gammalt tema i konsumentrörelsen. Individerna skulle genom självval återhållsamhet eller val av särskilt miljövänliga produkter sätta press på producenterna. De skulle utöva konsumentmakt.

På dessa områden har det sedan 1980-talet skett en evolution av ständigt nya metoder. Livscykelanalyser har förbättrat kunskapen om den ekologiska kunskapen hos varor och tjänster. Ett exempel på det var en till det yttre oansenlig rapport från Miljödepartementet, *Varor som faror* (Ds 1992). Vid det här laget hade man fått klart för sig att de stora industriutsläppen och de kommunala avloppssystemen var relativt enkla att åtgärda med s.k. end of pipe solutions (filter, kemisk, biologisk rening). Mycket av det arbetet var redan gjort. Men alla de varor som miljoner och åter miljoner konsument köper, sliter och slänger resterna av kan inte stoppas med ett filter. Ett svar på denna insikt blev återvinning och slutna kretslopp. Miljö- och klimatmärkning av själva produkterna infördes också och är numera omfattande i dagligvaruhandeln, mindre så i annan konsumtion.

En lång rad nya begrepp har tillkommit för att fånga relationen mellan konsumtionen och miljöpåverkan. Avtryck, *footprint* på engelska, är ett sådant. Den svenskfödde miljö- och demografiforskaren Georg Borgström, verksam i USA, utvecklade sådana tankar under 1950-talet (Linnér 2003), men deras genombrott kom på 1990-talet. *Decoupling* var ett annat begrepp som syftade på att teknisk och organisatorisk effektivisering (ibland kallad eko-effektivisering) av produktion, distribution och konsumtion skulle leda till att konsumtionens ökning inte gav upphov till ökade negativa effekter på klimat och miljö.

Gradvis och indirekt blev på detta sätt konsumtionen indragen i den växande diskussionen om klimat och miljö. Under 1980- och 1990-talen växte det samtidigt fram en utbredd tro på marknadslösningar som ett sätt att hantera problem med både stagnerande naturskydd (Myers 1988) och stagnerande ekonomier och med en offentlig sektor som fick kritik för att inte tillgodose medborgarnas behov. Denna nyliberalism tog sig på miljöns och klimatets område uttryck i olika former av målstyrning och i en inflytelserik strömning som gick under beteckningen ekologisk modernisering (Hajer 1995). Flera av de metoder som nämndes i förra stycket var i linje med den ekologiska moderniseringens tankemodell. För konsumtionens del blev

den huvudsakliga slutsatsen att den inte borde begränsas utan alltså tvärtom att dess negativa effekter borde minskas genom effektivisering, decoupling, utsläppshandel och andra föregivet framstegsbringande metoder. Och att frihandel och öppna, förstörade marknader – exempelvis den inre marknaden i EU – skulle göra att positiva standarder fick lättare att spridas och att en grönare kapitalism på det sättet skulle både erövra och förbättra världen. Murens fall 1989 och kommunismens historiska sammanbrott kunde ses som makro-politiska bekräftelser på riktigheten i detta sätt att förstå verkligheten; det historiska alternativet framstod i alla händelser som utsiktslöst och något annat alternativ var inte riktigt formulerat.

Efter flera årtionden med den nyliberala epoken har det visat sig att optimismen var överdriven. Lokalt och regionalt finns framsteg att notera och miljöförbättringar kan förstås registreras inom en lång rad områden; ibland kan man också notera svenska bidrag (Engström 2020). Utan den politik som förts är det inte säkert att det varit bättre, det går förstås inte att veta eftersom vi inte vet vad alternativet skulle ha varit. Men på flera stora områden som klimat, biodiversitet, resursförbrukning, landskapsförändring, sårbarhet och effekter på urbefolkningar och kultur har följderna av den förda politiken i stora delar av världen inte varit särskilt uppbyggliga. Eller helt enkelt: det har varit ett misslyckande. Konsumtionen i världen har fortsatt att öka och rentav accelererat. Världshandeln har ökat ännu snabbare än konsumtionen. Resursförbrukningen är nu sådan att om alla länder i världen skulle vara av Sveriges typ skulle det för bevarad stabilitet behövas tre jordklot till. Jordens *Overshoot Day* inträffade 2021 i slutet av juli; resten av året lever vi över våra tillgångar. Miljö- och klimatavtrycken har vuxit vida mer än den effekt som kan förklaras av befolkningstillväxten. Den biologiska mångfalden minskar i en alarmerande takt (Dasgupta 2021). Parisavtalets 1,5 gradersmål kommer med all säkerhet inte att nås, troligen inte heller tvågradersmålet om inte mycket snabba och stora förändringar inleds nu genast (IPCC 2021). Av sexton svenska miljömål beslutade av riksdagen 1999 har ännu bara ett uppnåtts. Knappast någon har haft något emot dessa vackra mål, uttryckta i poetiska ordalag, ”myllrande våtmarker”, ”storslagna fjäll”. Ingen har drivit politisk eller ideologisk kamp för att förhindra deras förverkligande. Ändå nås de inte. Detta har skett under en period när konsumtionen i Sverige fördubblats. Ett exempel. På bara åtta år mellan 2010 och 2018 ökade antalet SUV:ar i Sverige med 670 000, som andel av den totala bilflottan var det en fördubbling. Att tillverka en SUV ger nästan dubbelt så stora CO₂-utsläpp som att tillverka en mindre bil. Sådana mindre bilar, under ett ton, utgjorde på 1990-talet en femtedel av bilflottan, nu är andelen mindre än två procent (statistik från Trafikanalys; SVT 2020). Det ekonomiska utrymmet att bekosta miljö- och klimatskyddande åtgärder har alltså funnits, och vuxit fantastiskt, men det har inte utnyttjats för att nå miljö- och klimatpolitiska mål.

Att förstå konsumtion på djupet

1980-talet innebar också något av en renässans för konsumtion och konsumism på ett kulturellt och socialt plan. Globalisering, inget nytt i och för sig, blev ett begrepp

och en realitet. Världshandeln expanderade. En nyhedonistisk tendens utbreddes sig i Västvärlden men också i andra delar av världen, inte minst Asien, och konsumtionsvänliga inslag i kulturen växte i anseende efter ett par årtionden av ifrågasättande som kom med den gröna vändningen. Murens fall, Sovjetunionens sammanbrott och det föregivna "historiens slut" – *The end of history* (1992), titeln på Francis Fukuyamas bok – som skulle komma, tycktes öppna för en i bokstavlig mening gränslös, global kapitalism. Därmed för en ljus förståelse av konsumtionen, även om Fukuyama själv tillhörde konsumtionens kritiker; den gjorde människor ytliga, ansåg han (han har senare ändrat sig också om historiens slut...).

Till detta kom en stark betoning på innovation och en därtill hörande entreprenörskulturan. Många som inte visste det sedan tidigare lärde sig under dessa år namnet på den österrikisk-amerikanske ekonomen Joseph Schumpeter och dennes uttryck "skapande förstörelse" (*creative destruction*). Det myntades i hans bok *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942), men tankegången fanns hos honom under 1930-talet. Den har rötter hos Marx, vars skrifter han var djupt förtrogen med. Idén fick först nu, mot slutet av 1900-talet, sitt verkliga genombrott. Under en period tonades den pågående förstörelsen av jorden och miljön ned något i betydelse, och om klimatet talades ännu föga.

Det sena 1900-talet var också konsumtionsforskningens genombrott. En helt ny och mer sofistikerad analys av vad konsumtion var och betydde växte fram inom delvis nya kunskapsområden. Antropologer, medieforskare, konstvetare, historiker och många andra fattade intresse för denna märkliga aktivitet, konsumtion, som så många människor i alla åldrar uppenbarligen fann så väsentlig och som tog alltmer av människors tid och uppmärksamhet i anspråk. Det kunde inte bara handla om att fylla kylskåp, garderober och garage med käk och prylar och heller inte bara om "behov". Konsumtion var också något mer och annat, visade denna forskning med namn som Russell Belk, Susann Strasser, Colin Campbell, Grant McCracken, Stuart Ewen och många andra, huvudsakligen från samhällsvetenskapliga områden som antropologi, sociologi och ekonomi. Under 1980-talet publicerades också de första egentliga försöken att förstå konsumtionens historia, exempelvis Grant McCrackens översiktsartikel, "The History of Consumption: A Literature review and a consumer guide" (1987).

Dessa forskare var inte i första hand kritiker av konsumtionen som sådan, men de såg inte heller, som de tidigare konsumtionsexperterna, att deras uppgift var att främja konsumtion. De ville veta varför den var så attraktiv för många och hur den kunde väcka så starka känslor. Resultaten av denna forskning har visat att konsumtion är en mycket mer komplex och intressant företeelse än den gängse nationalekonomiska kategorin konsumtion (alltså den del av ekonomin som inte är investeringar eller sparande och som syftar till slutlig förbrukning av en vara eller tjänst). Konsumtion är en del av vad det innebär att vara en människa i ett modernt samhälle som bygger på omfattande arbetsdelning. Människor formar i växande utsträckning sina liv, sitt yttre, ja, också sitt inre och sin personliga livsvärld med hjälp av konsumtion. Det har gett oss bättre underlag för hur man kan tänka också om en reformerad och mer hållbar konsumtion.

Att helt och hållet avlägsna denna i grunden kreativa och livsutvidgande sida av människors liv är inte möjligt utan ganska drakoniska metoder som öppna samhällen helst undviker, men av detta följer inte att det är klokt av ett samhälle att helt och hållet undvika att ta konsumtionen på allvar. För inte så länge sedan var konsumentupplysningen i Sverige tydligt normativ och inriktad på att styra konsumenterna mot sparsamhet och konsumtion för genuina behov. Det fanns en brett omfattad konsumtionsmoral i det svenska samhället och den förkunnades med övertygelse i skolorna långt in på efterkrigstiden med *Kamratpostens* Spara och Slösa som exempel. Det är i själva verket ganska nyligen som denna hållning gett vika. Historikern Peder Aléx (2003: 56) skriver om denna omfattande förändring, som skett i det tysta: "Vid nittioalet fanns inga synliga normativa pekpinningar om sparsamhet och "rätt och fel" konsumtion. Konsumenten kunde nu köpa nästan vad och hur mycket som helst, bara miljöaspekterna beaktades".

Konsumtionskritiken i en ny fas

Det nyhedonistiska och nyliberala millennieskiftet som inleddes på 1980-talet och följdes av ett ekonomiskt mycket expansivt 1990-tal fick kanske sin symboliska slutpunkt hösten 2008 med den globala finanskrisen. Man skulle kunna hävda att denna var en konsumtionsskapad kris. Den drevs fram i ett tidigt skede av ett överutbud av bostadskrediter i USA, men överskuldsetting hade skett i många delar av världen. Konsumtionen, alltid älskad och ofta oförsiktigt tillämpad, hade löpt före den reala ekonomin och denna kreditbubbla hade ingen täckning. Världens finansiella system var nära kollaps.

Konsumtionen hade än en gång demonstrerat sin betydelse, och den var inte att leka med. Det dryga årtionde som gått sedan dess har inneburit en nedtoning av risk, skuldsetting och konsumtion på ett ideologiskt och kulturellt plan. Konsumtionens volymer har fortsatt att växa, fram till pandemin 2020-21 då de sjunkit under en period, som dock förefaller bli kortvarig i de flesta sektorer. Men det populärkulturella svärmeriet för börs och finans har avtagit och problemen med konsumtionen har på nytt uppmärksamats. Glamouren kring konsumtionen är inte riktigt densamma efter finanskrisen och inte minst bristen på entusiasm inför konsumtionskulturen hos en yngre generation gör läget annorlunda och framtiden mer oviss.

En ny våg av konsumtionskritik har också kommit. Den innehåller allt det gamla i nya varianter, men också en del nytt, och en ny skärpa framkallad av den snabbt växande klimatkrisen. Ett nygammalt inslag som fått ökad uppmärksamhet är den s.k. *happiness-income paradox*, eller "the Easterlin Paradox", efter en tidig tänkare på området, den amerikanske ekonomen Richard Easterlin. Han skrev en artikel 1973, "Does money buy happiness?" i tidskriften *Public Interest*. Hans resultat visade att efter en initial ökning av "lycka" (ett bättre svenskt ord kunde vara "tillfredsställelse") som kom med växande inkomster, och därmed möjlighet till växande konsumtion, avtar detta samband. Människor i rika länder blir inte

lyckligare och lyckligare ju rikare de blir. Artikeln blev omdiskuterad och en viss, men begränsad forskning om tillväxt och tillfredsställelse uppstod.

Efter finanskrisen har denna forskning på nytt tagit fart. År 2010 publicerade samme Easterlin, efter närmare fyrtio år, artikeln "The happiness-income paradox revisited". Hans resultat förblev i stort sett desamma. Mer materiella produkter ger inte mer lycka eller tillfredsställelse. Det finns även forskning som pekar på att konsumtion leder till stress och att de många och ibland svåra valen, kan göra oss "olyckliga" (Schwartz 2004). Easterlin formulerade själv en slutsats: "If economic growth is not the main route to greater happiness, what is?" Hans svar pekade på politikens betydelse för att styra efterfrågan mot andra värden än dem som privat konsumtion kan förverkliga. Han ville se forskning inriktad på "the need to focus policy more directly on urgent personal concerns relating to such things as health and family life and to the formation of material preferences, rather than on the mere escalation of material goods." (Easterlin 2010)

Denna reflektion erinrar om den kulturella konsumtionsforskningens resultat och frågor. Hur formas materiella preferenser? Vad är det som gör att våra samhällen inte kan styra sina betydande ekonomiska resurser i riktning mot sådan konsumtion som bygger och stärker gemenskaper, bidrar till upplevelser och kunskaper och tryggar hälsa? Man kan tillägga: hur kan konsumtion vara lustfylld, attraktiv och meningsfull utan att vara ekologiskt skadlig och bidra till den globala uppvärmningen? Och kan den totala konsumtionens sammansättning komponeras om så att större delar av den består av konsumtion, både privat och offentlig, av tjänster som ger mindre avtryck på klimat och miljö? Märkligt litet investeras i forskning som kan svara på sådana frågor. Man får ibland känslan av att forskningen, som annars gärna tar sig an svåra problem och attackerar mänsklighetens största utmaningar, nästan gett upp inför konsumtionens problem.

Antropocen – tidsbudgeteringens järnhårda logik

Den nya eran av konsumtionskritik har i hög grad formulerats utifrån den ekologiska moderniseringens och eko-effektiviseringens misslyckande. Mycket av den nya kritiken, liksom av försvaret av konsumtionen, känns förstås igen från det föregående halvseklets debatter, alltså från kritikens genombrott kring 1960 fram till finanskrisen 2008-2009. Men det finns också nya ramvillkor för diskussionen som gör att en grundlig och kanske definierande diskussion om konsumtion har bättre förutsättningar att lyckas i vår tid. Inspirationen kommer här till stor del från klimatfrågan. Den ingår visserligen som en delmängd av den väldiga miljöfrågans breda panorama, men metodologiskt och tankemässigt har den tillfört väsentliga dimensioner som förut var sällsynta i debatten.

Det mest avgörande som klimatkrisens tänkande bidragit med är fokuset på tid som en kritisk faktor. Detta fokus kom inte genast – hälften av de globala utsläppen av växthusgaser har som sagt skett efter 1990 då klimatfrågans vetenskapliga bas redan var helt etablerad – men det har blivit alltmer akut uppmärksammat under det senaste årtiondet (Lahn 2020). En symbolisk början för

en tidskritisk diskussion skulle kunna sättas vid Sternrapporten 2006 som visade att de totala samhällskostnaderna skulle bli mycket högre om åtgärderna för att hindra den globala uppvärmningen sköts upp än om de sattes in omgående. Denna diskussion har under 2010-talet utvecklats med idén om mycket konkreta utsläppsbudgetar som preciserar (under vissa antaganden) hur mycket tid som återstår med en viss given utsläppsmängd innan kritiska trösklar i uppvärmningen kommer att passeras i framtiden. Med nuvarande utsläppsmängd tar det bara sju till tio år (beroende på vilken beräkning som är mest korrekt, se t. ex. IPCC 2021) innan tröskeln passeras för 1,5 graders uppvärmning senare under århundradet. Med bara ett knappt årtionde till med samma mängd årliga utsläpp passeras den redan skrämmande nivån 2 grader. Budgettänkandet skapar disciplin i samtalet och eftersom det som budgeteras ytterst är tid, tid att agera, så ökar brådskan, *sense of urgency*.

Om jag tillåter mig en generalisering skulle jag kunna säga att detta är om inte nytt, så kvalitativt annorlunda. Tidigare diskussioner om gränser, som exempelvis i *Limits to Growth*-rapporten 1972, ledde till viktiga debatter, men kunde inte mobilisera på samma sätt eftersom processerna hade ett öppet slut och därför att insatser i samhället hade en mer svårbedömd inverkan. De hade också en annan logik. Om vissa naturresurser tog slut, som *Limits to Growth* talade om, skulle inte förhållandena i världen drabba människorna och ekosystemen på samma förödande och även mer förutsägbara sätt som den globala uppvärmningen nu ser ut att göra.

Även om klimatsystemet är mycket komplicerat är det förhållandevis enkelt att överblicka i relation till miljökomplexet som inte är ett system på samma sätt som klimatsystemet, snarare ett system av system som numera kallas jordsystemet, *the Earth System*. Åtgärder med effekter på klimatet är också beräkningsbara och har varit det i mer än hundra år. Budgeten består av ett utrymme för kvarvarande tillåtna utsläpp – i världen eller i exempelvis Sverige för en viss beräknad andel av världsutsläppen – för att jordens uppvärmning med viss sannolikhet ska stanna vid en viss temperatur. Vill man undvika att överskrida budgeten, finns det en repertoar av åtgärder som kan användas med relativt kända effekter på utsläppen. En ganska omfattande litteratur har redan uppstått där man gör beräkningar av sådana åtgärder och deras effekt på klimatet.

Ett svenskt exempel är boken *En strimma av hopp* (2021) av innovationsekonomen Staffan Laestadius. Han utgår från kända förhållanden och de kolbudgetmässiga kraven som Sverige ställer på sig själv enligt klimatlagen, som han kompletterar med det rimliga anspråket att Sverige också hanterar sina territoriella konsumtionsutsläpp. Slutsatsen är att det inte är möjligt att trovärdigt genomföra denna stora förändring utan mycket stora ingrepp, också i konsumtionen. Det gäller förstas konsumtion och framdrift av fossildrivna fordon, men också konsumtion av bostäder, mat, kläder och inte minst resor, där slutsatsen blir att under nuvarande teknologiska och planetära begränsningar måste flygresor och bilresor drastiskt minska på kort tid. De årliga nedsläppsminskningarna måste ligga på över tio procent för att med en linjär progression gå mot netto noll 2045.

Detta slags analyser kunde i princip ha gjorts för flera årtionden sedan och de kunde ha gjorts för andra typer av miljöbelastning, alltså inte bara växthusgaser. Men det gjordes sällan, även om Lahn (2020) visar att de tidigaste kolbudgetarna formulerades redan på 1980-talet. Avtryckstänkandet öppnade för möjligheten under 1990-talet, men eftersom hårda deadlines knutna till kritiska trösklar saknades fick detta slags forskning ingen riktig relevans. Nu har den fått det, med begrepp som planetära gränser (Rockström et al 2009), antropocen (Crutzen & Stoermer 2000, Steffen et al 2007, Sörlin 2017) och den stora accelerationen (Steffen et al 2004). Vad detta lett till är, såvitt jag kan avläsa de större historiska mönstren, att konsumtionen blivit uppmärksammas på sätt som gör det betydligt svårare att underlåta att väva in den i en ansvarsfull diskussion och i förlängningen även politik.

Man skulle kunna säga att just det slags effektivitetslogik som gavs av prismekanismen i kombination med den personliga friheten – omhuldad som en konservativ idé sedan lång tid men inte till fullo ideologiserad förrän med Schumpeter och framförallt Friedrich Hayek under årtiondena kring 1900-talets mitt – har visat sig innehålla allvarliga begränsningar om man vill måna om planetär stabilitet och miljö- och hållbarhetsmål. Om ambitionen är att hejda den globala uppvärmningen verkar denna effektivitetslogik inte fungera alls.

Det som är ett finfördelat och komplext system av individuella resursallokeringar av konsumenter som motsvaras av lika komplexa leveranssystem utförda av producenter, detta system klarar för det mesta sin kärnuppgift bra, dvs. att få varan/tjänsten och konsumenten att mötas i en transaktion. Vad denna ordning inte klarar är att förmå effekterna att stanna inom ett belastningsutrymme som är förenligt med klimatmålen. Självreparerande processer i systemet är dessutom mycket långsamma. Och det globala priset för kostnaden i form av klimatuppvärmning är för lågt för att dessa ska skyndas på. Skulle förberedelser för krig ske enligt samma logik skulle inga krig kunna vinnas. Men inte heller skulle kommande generationer få tillräcklig utbildning om det inte fanns skolplikt som numera i praktiken omfattar tretton år. Och en acceptabel folkhälsa skulle inte uppnås om inte en vidsträckt beskattningsrätt säkrade finansieringen av sjukvården.

Att prioritera miljö och klimat så lågt i förhållande till centrala samhällsmål som försvarsförmåga, hälsa och utbildning – för att välja några – har alltså hittills varit möjligt. Det har också varit möjligt att låta konsumtionen, trots sin mycket stora plats i ekonomin, undantas från annat än marginella åtgärder i syfte att minska miljö- och klimatavtrycken. Det kan inte uppfattas på något annat sätt än att de politiska ambitionerna i praktiken varit lägre satta än vad de politiska uttalandena och de formulerade målen ger vid handen. När det gäller de svenska miljömålen från 1999 vet vi redan att det är så, bara ett av sexton mål har nåtts på mer än tjugo år (Naturvårdsverket 2019). Med hittillsvarande takt och beslutad politik kommer de svenska klimatmålen inte heller att nås till 2030 och 2045 (Klimatpolitiska rådet 2021). Inget tyder heller på att 1,5-gradersmålet från Paris 2015 kommer att kunna nås och 2-gradersmålet ser också ut att vara i allvarlig fara.

Agenda 2020-årtiondet – färdriktning för resultat

Mot denna bakgrund kan det avslutningsvis finnas anledning att reflektera över vad det skulle kunna betyda att använda konsumtionen mer aktivt som ett sätt att nå uppsatta miljö- och klimatmål. Innan man ens inleder en sådan reflektion, med all politisk friktion den medför, bör man konstatera två ting: dels att de åtgärder som hittills prövats, både i Sverige och internationellt är helt otillräckliga, dels att dessa mål är mycket angelägna att nå med tanke på de potentiellt mycket allvarliga konsekvenserna (Wallace-Wells 2019, IPCC 2021). Demokratiska institutioner har inte satt dessa mål för att det roar dem att besvära människor. De finns och behöver efterlevas för att säkra tryggt och säkert liv på jorden för människor, samhällen och våra medvarelser. Det är ganska grundläggande. Konsumtionen är en så stor kraft att det är svårt att tänka sig att målen inom överskådlig tid ska kunna nås om konsumtionen inte används aktivt i arbetet och om vi inte inser att den kommer att påverkas.

I texten ovan finns exempel på sådant som redan prövats. Det saknas inte begrepp för en förståelse av hur förändring kan ske. Eko-effektivisering (att få ut mer nytta med ett lägre fotavtryck), decoupling (att bryta sambandet mellan ekonomisk tillväxt och miljöbelastning), och ekologisk modernisering (att tekniskt och organisatoriskt utveckla samhällen med god tillväxt och växande välbefinnande utan att miljö och klimat skadas) är tre av dessa begrepp. Ett sammanfattande uttryck för dem som också använts är grön tillväxt. Alla dessa begrepp har framträtt i hägnat av 1980- och 1990-talens växande tro på att teknisk utveckling och en friare marknad, med viss, måttlig styrning och incitament från politik och lagstiftning, skulle kunna bevara samhällen med omfattande fri, privat konsumtion och samtidigt lösa miljö- och klimatproblem.

Det har inte lyckats. Utsläppen har inte minskat, de har inte ens slutat öka. Den biologiska mångfalden förstörs med hundratals gånger den förindustriella hastigheten. Men det har lyckats *till en viss del*. Eko-effektivisering och decoupling har lett till att dagens välbefinnande upprätthålls till ett *mindre* miljö- och klimatavtryck *per BNP-enhet* än tidigare. Hur mycket mindre, beror på vilka tidsperioder, sektorer och länder som avses. En rimlig slutsats är att arbetet med decoupling och effektivisering därför bör fortsätta. Ju större effektiviseringen kan bli och ju snabbare, desto bättre. Men att tro att effektiviseringen skulle gå särskilt mycket snabbare i framtiden är inte sannolikt. I så fall krävs radikala innovationer som dessutom kan implementeras på bred front i närtid och en sådan utveckling går det inte att planera för. Innovationskraven växer också hela tiden eftersom tillväxten av BNP-enheterna fortgår, dvs. den ekonomiska tillväxten ser inte ut att avta, i alla fall inte just nu. Och om valet står mellan att försöka hindra tillväxt och påverka konsumtionen utgår jag från att det senare är att föredra. Den privata konsumtionen borde det vara politiskt möjligt att tala om. Begränsningar av tillväxten är inte det på samma sätt, också av det rimliga skälet att ett växande utrymme i ekonomin kan användas för produktion av till exempel välfärdstjänster som har lågt klimatavtryck och ofta riktar sig till genuint behovande. Att begränsa konsumtionen av klimatskäl är alltså etiskt mer försvarbart än att begränsa den ekonomiska tillväxten.

Miljö- och klimatskatter som riktas mot konsumtionen, och alltså fördyrar denna för konsumenterna, skulle kunna påskynda både innovation och omställning. Sådana skatter – där ett pris på koldioxid ingår – skulle kunna *finansiera intensifierad omställning* och öka acceptansen för denna. Skatteintäkterna skulle kunna kompensera missgynnade grupper som har svårt att klara fördyringar eller är bosatta på landsbygd där drivmedelskostnader är en större del av hushållsbudgeten, grupper som annars skulle kunna motsätta sig omställning. De växande skatteintäkterna skulle också kunna användas för nödvändiga investeringar, som är många. På samma gång skulle den privata skuldsättningen troligen minska och krediter är konsumtionsdrivande (Ekström 2013). Svenska hushåll tillhör världens mest skuldsatta och även om lånen mest avser bostäder så används en del till annan konsumtion.

Konsumtion av tjänster, särskilt personalintensiva tjänster, bör ur ett miljö- och klimatperspektiv gynnas. En växande del av ekonomin bör bestå av tjänster. Detta är en redan underliggande tendens i samhällsutvecklingen, men den bör påskyndas. Detta kan ske genom arbete med *offentliga budgetar* på nationell, regional och lokal nivå. Resurser till vård, hälsa, omsorg, kultur, utbildning, forskning, idrott, folkbildning, medier och andra sektorer med omfattande tjänsteproduktion och bred samhällsnytta bör ökas. Även om stora delar av detta utgörs av *offentlig konsumtion* innebär kostnaderna i praktiken investeringar i ett mer välfungerande samhälle och i bättre hälsa och välmående. Dessbättre finns alltså även andra goda skäl att gynna dessa områden än att klimat- och miljömål kan nås. Är man intresserad av ekologisk modernisering av samhället ter sig detta som en angelägen väg att pröva.

Ännu en väg som bör prövas är att *optimera proportionerna mellan investeringar och konsumtion* generellt. Staten bör öka sina investeringar för att möjliggöra både minskade utsläpp och anpassning till klimatförändringar som redan pågår. Det finns *många angelägna investeringsobjekt*: ett kraftigt moderniserat järnvägsnät med inslag av snabbjärnvägar för att anknyta Norden till tjugohundratalets inomeuropeiska möjligheter till fossilfritt resande, infrastruktur för elektrifiering av vägtransporter inklusive utveckling av vätgas, kraftigt ökat trähusbyggande, en väsentligt utvecklad klimatdefinierad samhällsplanering. Det kan också behövas *riktade insatser mot de största utsläppsområdena*, som cement- och betongindustrin, gruvnäringen, transportsektorn och jordbruket.

Att staten skulle ta en stor roll här betingas av två omständigheter. Den ena är investeringsbehovens storlek och komplexitet som är på skalor som marknaden har svårt att klara och framförallt initiera. Den andra omständigheten är brådskan. Klimatbudgetarna tillåter inga fördröjningar och staten är den aktör som kan mobilisera och koordinera de resurser i närtid som krävs för att investeringarna ska bli tillräckliga. Dessa åtgärder skulle innebära att statens utgiftssida behöver växa. Det kan ske samtidigt genom ökade skatteintäkter (vilkas komposition kräver noggranna överväganden) men också genom *upplåning*. Flera rapporter under det senaste året, både internationella och svenska, har förordat en anpassning av de statsfinansiella förutsättningarna så att investeringar kan göras som klimatläget

kräver (se Klimatpolitiska rådet 2021). Åtgärderna behöver sättas in nu, inte om några årtionden.

När statens och övrig *offentlig sektors utgiftssida* växer genom investeringar och offentlig konsumtion, när skatter ökar och när statens upplåning ökar, då kommer utrymmet för privat konsumtion att minska, särskilt i de materiella och koldioxidtung delarna av ekonomin, vilket förstås är själva syftet. Här är inte platsen att i detalj utveckla hur detta skulle kunna göras optimalt och välavvägt. Men om skalan på dessa förändringar blir tillräckligt stor kommer det att kunna avläsas i form av tydligt minskade utsläpp knutna till konsumtionsprodukter och vissa klimatbelastande tjänster.

Detta hindrar inte att klimatpolitikens repertoar också innefattar andra styrmedel som kan påskynda förändringar i hushållens konsumtion, av det slag som exempelvis Svenska Naturskyddsföreningen sedan många år förordar: att köpa begagnat, solidariskt, ekologiskt, klimatsmart, reparera, dela tjänster. Uppfinningsrikedomen är stor och visionen av en *cirkulär delningsekonomi* såvitt jag förstår utmärkt. Men framgångar av detta slag har hittills varit långsamma och innefattar ännu alltför blygsamma delar av ekonomin, och konsumtionen, för att tillskrivas en större roll, åtminstone under detta kritiskt avgörande årtionde. Vi kan därför knappast förlita oss på att sådana åtgärder kan svara för den omvandling av konsumtionen som är nödvändig om målen ska nås i tid. På sikt kan den cirkulära delningsekonomi emellertid växa betydligt och även vara ett viktigt inslag på vägen mot en rent allmänt klokare ekonomi med bättre förutsättningar än den nuvarande att komma bort från mänsklighetens farliga överutnyttjande av jordens resurser.

Referenser (urval)

- Aléx, P. 2003. *Konsumera rätt – ett svenskt ideal: Behov, hushållning och konsumtion*. Lund.
- Alvaredo, F. 2018. *The World Inequality Report*. Cambridge, MA & London.
- Belk, R. W. 1988. Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research* 15 (September), 139-168.
- Campbell, C. 1987. *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford.
- Campbell, C. 2015. The curse of the new: How the accelerating pursuit of the new is driving hyper-consumption. I: K. M. Ekström, red., *Waste Management and Sustainable Consumption: Reflections on Consumer Waste*, 29-51. London & New York.
- Carson, R. *Tyst vår*. 1962/sv. övers. 1963. Stockholm.
- Crutzen, P. W. & Stoermer, E. 2000. The Anthropocene. *Global Change Newsletter* 41: 17-18.

- Dasgupta, P. 2021. *The Economics of Biodiversity: The Dasgupta Review*. London: HM Treasury.
- Diamond, J. 2005. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive*. New York. Ds 1992:58 *Varor som faror*. Stockholm: Miljödepartementet.
- Easterlin, R.A. 1973. Does money buy happiness? *Public Interest* 30:3-10.
- Easterlin, R.A. 2010. The happiness-income paradox revisited. *PNAS*, 107(52): 22463-22468.
- Ekström, K. M. 2013. Om behovet av konsumtionskritik i ett konsumtionssamhälle. I: L. Weibull, H. Oscarsson & A. Bergström, red., *Vägskäl*, 369-385. Göteborgs universitet: SOM-institutet.
- Englund, P. 1989. *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm.
- Engström, M. 2020. *Miljöframgångar: Från freonförbud till klimatlag*. Stockholm.
- EPA. 2021. <https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-emissions-data> (besökt 8 september 2021)
- Findlen, P. 1994. *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley, CA.
- Friman, E. 2002. *No limits: The 20th century discourse of economic growth* (PhD diss.). Umeå.
- Fukuyama, F. 1992. *The end of history and the last man*. New York.
- Galbraith, J.K. 1958. *The Affluent Society*. Boston.
- Hajer, M. 1995. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford.
- Higgs, K. 2014. *Collision Course: Endless Growth on a Finite Planet*. Cambridge, MA.
- Hope, D. & Limberg, J. 2020. *The economic consequences of major tax cuts for the rich*. International Inequalities Institute Working Papers 55. London School of Economics and Political Science.
- IPCC. 2021. *Summary for Policymakers*. In: *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, et al (eds.). Cambridge.
- Klimatpolitiska rådet. 2021. *Klimatpolitiska rådets rapport*. Stockholm.
- Laestadius, S. 2021. *En strimma av hopp: Klimatkrisen och det postfossila samhället*. Stockholm.
- Lahn, B. 2020. A history of the global carbon budget. *WIRE's Climate Change* 11(3):e636 (pp. 1-9). <https://doi.org/10.1002/wcc.636>
- Larsson Heidenblad, D. 2021. *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden*. Lund.
- Lebow, V. 1955. Price Competition in 1955. *Journal of Retailing* 31(1): 5-10, 42-44.
- Lindqvist, S. 1957. *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift*. Stockholm.
- Lindqvist, S. 1984. Naturresurser och teknik: Energiteknisk debatt under 1700-talet. I: T. Frängsmyr, red., *Paradiset och vildmarken: Studier kring synen på naturen och naturresurserna*. Stockholm.

- Linnér, B.-O. 2003. *The Return of Malthus: Environmentalism and the Postwar Population–Resource Crises*. Cambridge.
- Marsh, G.P. 1864. *Man and Nature*. London.
- McKendrick, N., Brewer, J., Plumb, J.H. 1982. *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. Bloomington, IN.
- Myers, N. 1988. Environmental Challenges: More government or better governance? *Ambio* 17(6): 411-414.
- Rostow, W.W. 1960. *Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge.
- McCracken, G. 1987. The history of consumption: A literature review and consumer guide. *Journal of Consumer Policy* 10(2): 139-166.
- Naturvårdsverket. 2019. *Fördjupad utvärdering av miljömålen 2019*.
<https://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-8841-5.pdf?pid=25031>
- Osborn, F. 1948. *The Plundered Planet*. Boston, MA
- Oxfam. 2017. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/just-8-men-own-same-wealth-half-world>
- Packard, V. 1957. *The Hidden Persuaders*. New York.
- Packard, V. 1960. *The Waste Makers*. New York.
- Piketty, T. 2014. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA.
- Pring, M. 2019. *Luxury Railway Travel: A Social and Business History*. Barnsley, England & Havertown, PA.
- Revera, M. 1984. En barock historia: Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen. I: G. Ekstrand, red., *Tre Karlar: Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. Stockholm: Livrustkammaren.
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., et al. 2009. Planetary Boundaries: Exploring the safe operating space for humanity. *Nature* 461: 472-475.
- Schmeltzer, M. 2016. *The hegemony of growth: The OECD and the making of the economic growth paradigm*. Cambridge.
- Schumpeter, J. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York.
- Schwartz, B. 2004. *The paradox of choice: Why more is less*. New York.
- Slater, D. 1997. *Consumer Culture and Modernity*. Cambridge.
- Steffen, W. et al. 2004. *Global Change and the Earth System: A Planet under Pressure*. Berlin.
- Steffen, W., Crutzen, P. & McNeill, J. 2007. The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature? *Ambio* 36: 614-621.
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J. et al. 2020. The emergence and evolution of Earth System Science. *Nature Reviews: Earth and Environment* 1: 54–63.
- Strachan, H. 2001. *The First World War. Vol. 1: To Arms*. Oxford.
- Sörlin, S. 2017. *Antropocen – en essä om människans tidsålder*. Stockholm.
- Tainter, J. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge.
- Trentmann, F. 2016. *Empire of Things: How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*. New York.
- Veblen, T. 1899. *A Theory of the Leisure Class*. New York.

- Vogt, V. 1948. *Road to Survival*. New York.
- Wallace-Wells, D. 2019. *Den obeboeliga planeten: Livet efter uppvärmningen*. Stockholm.
- Warde, P., Robin, L. & Sörlin, S. 2018. *The Environment – A History of the Idea*. Baltimore, MD & London.
- Worster, D. 1979. *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s*. Oxford.
- Wägner, E. 1941. *Väckarklocka*. Stockholm
- Wägner, E. & Tamm, E. 1940. *Fred med jorden*. Stockholm: